यास्कादिप्रणीते २ग्रन्थभेदे तदेतत् ऋग्वेदभाष्योपक्रमे उक्तं यथा

"पञ्चाध्यायरूपकाण्डत्रयात्मके एतस्मिन् ग्रन्थे परमिरमेक्षितया पदार्थस्फोटसाधनं ग्रन्थस्य निरुक्तत्वम्। तद्व्याख्यानं च "समाम्नायः समाम्नातः" इत्यारभ्य "तस्मात्तस्यास्माङ्गाव्यमनुभवत्यनुभवति" इत्यन्तैर्द्वादशभिरध्यायैर्यास्को निर्ममे। तदपि निरुक्तमित्युच्यते एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्थास्तस्य निःशेषेणोच्यन्त इति व्युत्पत्तेः। तथा हि "चत्वारि पदजातानि नामाख्याते चोपसर्गनिपाताश्चेति" प्रतिज्ञाय "उच्चावचेष्वर्थेषु निपतन्तीति" निपातस्वरूपं निरुच्यैवमुदाहृतम् "नेति प्रतिषेधार्थीयो भाषायामुभयसम्प्रत्ययम् "नेन्द्रं देवममंसतेति" प्रतिषेधार्थीय इति। "दुर्मदासो न सुरायाम्" इत्युपमार्थीयः इति च। तच्च लोके केवलप्रतिषेधार्थकस्यापि नकारस्य वेदे प्रतिषेधोपमानेषेधार्थादाहरणमस्मिन् ग्रन्थेऽवगम्यते। एवं ग्रन्थकारेणोक्तास्तत्पदनिर्वचनविशेषास्तत्तन्मन्त्रव्याख्यानावसरे एवाभिधास्यन्ते। न च निर्वचनानां निर्मूलत्वं शङ्कनीयम् एतद्व्युत्पत्त्यर्थमेव ब्राह्मणेषु पदनिर्वचनानां केषाञ्चिदुक्तत्वात्। "तदाहुतीनामाहुतित्वमिति" "तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रम् इत्याचक्षते" इति "यदप्रथयत्तत् पृथिव्याः पृथिवीत्वमिति च"। ग्रन्थकारोऽपि तत्र तत्र स्वोक्तनिर्वचनमूलभूतब्राह्मणान्युदाहरिष्यति केषाञ्चिन्निर्वचनानां आकरग्रन्थेन विद्यापि न सर्वेषां विदुरिति। अतएव ग्रन्थकार आह "तदिदं विद्याख्यानं आकरग्रन्थस्य कार्त्स्न्यं कार्त्स्न्यार्थं चेति"। तस्मात् वेदार्थबोधाय उपयुक्तं निरुक्तम्"। तत्र निर्वचने पदस्यानेकप्रकारस्य "वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेत्यादिनोक्तो निपातशब्दे उदाहृतः। "शिक्षा वेदस्य आकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति" सुश्रुतोपः "छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते। ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते" तस्मैतत् निरुक्तं हृदयमिति हृदयम्" का०उप०। हेमचन्द्रे तु पदमञ्जनं निरुक्तमित्युक्तं तेनावयवार्थज्ञापनार्थं तत्तद्घटकपदस्य विभागकरणमेव निरुक्तमिति तदर्थः। १निरोजेन उक्ते ३निरुक्ते च निरुक्तलक्षणे उक्ते।

निरुक्तकार पु० निरुक्तं ग्रन्थं करोति ज-अण् उपप०। १यास्के मुनौ २शाकपूणिनामकमुनौ च। ल-क्षि० निरुक्तकृदपि तयोरर्थयोः।

निरुक्तज पु० निरुक्तः निरुक्तः अर्थः पुत्रस्तत्पादयेत्युक्तः अन्यस्तस्मात् जायते जन-ड। क्षेत्रजपुत्रे "आत्मा पुत्रश्च विज्ञेयस्तस्यानन्तरजश्च यः। निरुक्तजश्च विज्ञेयः सुतः प्रकृतजस्तथा" भा०अनु० ४९अ०। "निरुक्तजः स्वक्षेत्रेऽन्योरेतःसेकार्थसुतस्तथा" नीलक०।

निरुक्ति स्त्री निर्-वच-क्तिन्। १निर्वचने प्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवार्थकथनद्वारा वस्तुदितार्थबोधने "किं कारणं अरत्नकारोऽमैनत् प्रथितं भुवि। अरत्नात्रनिरुक्तिं त्वं यथावत् वक्तुमर्हसि" सौतिरुवाच "अरेति अयमाहूतैर्दारणं कारणं स्मृतम्। अरीरं चाह तस्याकीर्त्तस्य धीमाञ्छनैः शनैः। अपयामाह तीव्रेण तपसेत्यत उच्यते। अरत्नात्रनिरिति ब्रह्मन्! वाहुकेर्भगिनी तथा" भा०आ०३०अ०। २९९पृ०अलङ्कारशब्दोक्ते २अलङ्कारभेदे

निरुत्सुक त्रि० निरतोत्सुकः प्रा०स०। १अत्यन्तोत्सुके निर्गतोत्सुकम् उत्सुकता यस्य प्रा०ब०। २औत्सुक्यहीने च "ममापि कथमुत्तमोत्तम भगवां प्रति निरुत्सुकं चेतः" रैवतकमनोः ३पुत्रभेदे पु० "धृतिमान्यमनोपमस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः" हरिवं० ७अ० रैवतपुत्रोक्तौ। प्रबोधमन्वन्तरे सप्तर्षिमध्ये आर्गवे ऋषिभेदे "गौरवस्तत्त्वदर्शी तु आर्गवश्च निरुत्सुकः" तत्रैव तत्रोद्धवमन्वन्तरे सप्तर्षिकथने।

निरुदकादि पु० षा०स० उ० उक्ते अन्योदाहरणनिमित्ते शब्दगणभेदे स च "निरुदक निरुपल निर्मशक निर्मदन निष्पावक निष्पाविक निर्व्रण दुष्करीष निष्करीष निष्करी निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्वादयोऽपि गणाः)" "निरुदकादिराकृतिगणः" सि०कौ०।

निरुध त्रि०नि+रुध-कर्मणि क्त। १संरुद्धे स्तनपानादिप्रतिरोधे "यत्रनिरुद्धवाहैः" भाग०। पात०भा० उक्ते २चित्तस्यावस्थारूपभूमिभेदे तच्च तल्लक्षणं यथा

"चित्तं मूढं विक्षिप्तमेकाग्रं निरुद्धमिति चित्तभूमयः। तत्र विक्षिप्ते चेतसि विक्षेपोपसर्जनीभूतः समाधिर्न योगपक्षे वर्त्तते यस्त्वेकाग्रे चेतसि सद्भूतमर्थं प्रद्योतयति क्लेशान् कर्मबन्धनानि शिथिलीकरोति स सम्प्रज्ञातो योग इत्याख्यायते" भा० "चित्तं यदैव रजसा तेषु तेषु विषयेषु विक्षिप्यमाणमस्तमितरजस्कं मूढन्तु तमःसङ्गेनाभिभूतमिव। चित्तं